

---

---

ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒՐ ԱՍՏԱՊԱՏՑԻ. ՆՈՐ ԱՆՈՒՆ XVIII ԴԱՐԻ  
ՀԱՅ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅԱՆ ԱՍՊԱՐԵԶՈՒՄ \*

ԱՎԵՏԻՄ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ հայ որմնանկարչություն, Աստվածատուր Աստապատցի, Մեղրի, Կարճևան:

*XVII-XIX դդ. հայ որմնանկարչությունը նախորդ դարաշրջանների համեմատ ամենաքիչն է ուսումնասիրվել: Այս շրջանի որմնանկարչական հուշարձանների մեծ մասի հեղինակները մինչ օրս մնում են անհայտ, իսկ այն քչերը, որոնց անունները բախտի բերմամբ հասել են մեզ՝ գիտական որևէ հետազոտության չեն ենթարկվել: Այդ բացառիկ անուններից է XVIII դարավերջին ստեղծագործած նկարիչ Աստվածատուր քահանա Աստապատցին:*

Աստվածատուր քահանան անհայտ անուն է հայ կերպարվեստի պատմության մեջ: Բացի հոգևորական լինելու փաստից, նրա կյանքի մասին որևէ այլ տեղեկություն մեզ չի հասել: Ի դեմս նրա ստեղծագործությունների՝ կարող ենք խոսել չորս եկեղեցիներում արված որմնանկարների մասին, որոնցից մեկում՝ Սյունիքի Կարճևան գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցում պահպանվել է նաև նրա ստորագրությունը, իսկ մյուս երեքում արված որոշ որմնանկարներ վստահաբար կարող ենք վերագրել նրան. դրանք են Մեղրիի Անապաստանաց վանքի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ, Փոքր թաղի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ և Մեծ թաղի Ս. Աստվածածին եկեղեցիների որմնանկարները:

Կարճևանի Ս. Աստվածածին եկեղեցին մի անշուք եռանավ բազիլիկ է՝ կառուցված XVIII դարում: Խորհրդային տարիներին որպես խոտի պահեստ ծառայած այս կառույցը 1990-ական թթ. գտվում էր անմխիթար վիճակում: 2009 թ. գյուղի բնակիչների նախաձեռնությամբ, առանց մասնագետների ներգրավման և թույլտվության, սկսվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցու “վերականգնումը”: Ինքնագործունեության արդյունքում պատերը, բացառությամբ որոշ հատվածների, ներքուստ պատվում են գաջով, ինչի արդյունքում որմնանկարները մեծապես տուժում են: Ավագ խորանում այժմ խիստ վատ վիճակում պահպանվել են Ս. Գևորգի և Ս. Մարգարի որմնանկարները, խորանի վերին հատվածի զարդամոտիվային շրջանակների հատվածները, ավագ խորանի հյուսիսակողմյան ու հարա-

---

\* Ընդունվել է տպագրության 24. V. 2019 թ.: ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի կերպարվեստի բաժնի ասպիրանտ: Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել գիտական ղեկավար, արվ. դոկտ. Իրինա Դրամբյանը (21. V. 2019 թ.):

վակողմյան որմնամույթերի Միքայել հրեշտակապետի երկու պատկերները, նաև նախշագարդեր պարունակող որմնանկարի մի հատված՝ հյուսիսարևելյան մույթին:

Ավագ խորանը որմնանկարված է եղել ամենաքիչը երկու գոտիներով, որոնք իրարից բաժանվում են ծաղկային պարզ հաջորդականությամբ եզրագոտիով (նկ. 4): Ստորին գոտուց մեզ են հասել միայն երկու որմնանկարներ՝ Ս. Գևորգը հյուսիսային կողմում և Ս. Սարգիսը՝ հարավայինում (նկ. 1):



Նկ. 1. Գարձնանի Ս. Աստվածածին եկեղեցու ավագ խորանի Ս. Գևորգի (ձախից) և Ս. Սարգսի (աջից) որմնանկարները, 1793 թ. (լուս.՝ 2017 թ.)<sup>1</sup>:

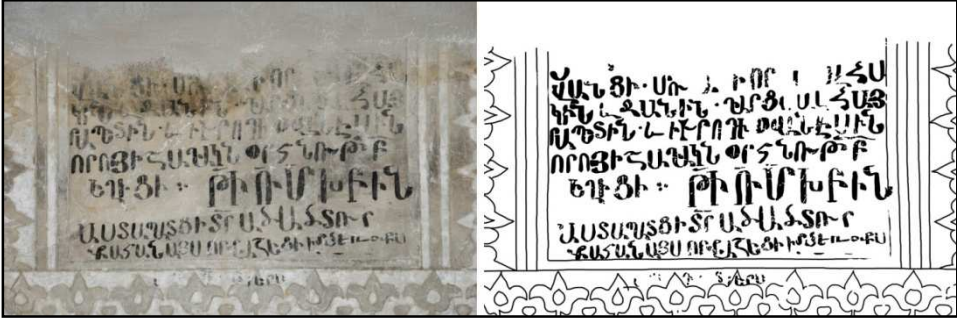
Ս. Գևորգը պատկերված է ձին հեծած, լուսապսակով և սաղավարտով, հագին՝ մոխրագույն թեփուկավոր զրահ ու թիկնոց: Ձին ծառս է լինում, իսկ ձիավորը նիզակը բռնած երկու ձեռքով՝ փորձում է խոցել ստորին հատվածում պատկերված չորքոտանի թևավոր հրեշին: Ս. Գևորգն ամբողջովին մոխրագույն է, ձին՝ շագանակագույն, ընդհանուր պատկերի ետնախորքը՝ նարնջագույն: Որմնանկարի վերին հատվածում պահպանվել է սևաներկ արձանագրություն՝ «... ԱՈՐ Ս[ՈՒՐ]Բ ԳԷՈՐԳ»<sup>2</sup>:

Ս. Սարգսի որմնանկարը խիստ վնասված է հասել մեզ. պահպանվել են ձիավորի գլխի հատվածը, ձիու մի քանի ուրվագծեր, նարնջագույն ետնախորքի որոշ մնացորդներ ու ծաղկային եզրագոտին: Վերին հատվածում պահպանվել է նաև սևաներկ արձանագրությունը՝ «Ս[ՈՒՐ]Բ ՍԱՐԳ[ԻՍ]»:

<sup>1</sup> Բոլոր լուսանկարներն ու գրչանկարները մերն են:

<sup>2</sup> Արձանագրությունները հրապարակվում են առաջին անգամ:

Ավագ խորանի վերին գոտին սպիտակ ծաղկային մոտիվներ պարունակող շրջանակներով բաժանված է եղել տասներկու հատվածների, վեցական լուսամուտից աջ ու ձախ: Աջակողմյան նկարազարդումներից ներկայումս պահպանվել են միայն շրջանակների որոշ հատվածներ: Չախակողմյան առաջին և երրորդ պատկերները սպիտակ ներկով արված ծաղկատերևային նախշազարդեր են, իսկ երկրորդում հատվածաբար պահպանվել է նկարչի անունը կրող խիստ արժեքավոր սևաներկ հետևյալ արձանագրությունը.



Վերծանությունը.

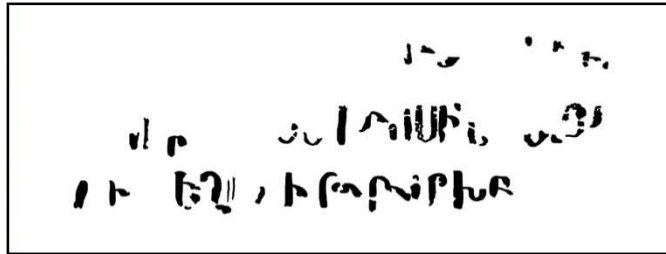
.... / ՎԱՆՑԻ. ՄՈՒ[ԱԴ]Ի ՈՐ[ԴԻ] ... ՀԱ / ԿԻՆ և ՋԱՆԻՆ . ԴԱՐՑԵԱԼ ՀԱՅ / ԲԱՊԵՏԻՆ . և ԻԻՐ Ո[Բ]ԴԻ ՕՎԱՆԷՍԻՆ / ՈՐՈ ՅԻՇԱՍԱԿՆ ՕՐՀՆՈՒԹ[ԵԱՄ]Բ / ԵՂԻՑԻ : ԹԻ[ԻՆ] ՌՄԽԲ ԻՆ (1793) / ԱՍՏԱՊԱՏՑԻ Տ[Է]Ր Ա[ՍՏՈՒԱ]ՍԱ[Մ]ՏՈՒՐ / ՔԱՀԱՆԱՅՍ ՈՐ ՔԱՇԵՑԻ ԻՄ ՁԵՌՕՔՍ / ... [ՊԱ]ՏԿԵՐՍ

Խորանի հյուսիսակողմյան և հարավակողմյան որմնամույթերի արևմտյան երեսներին պատկերված են Միքայել հրեշտակապետի երկու որմնանկարները՝ երկու տարբեր կերպարներով. հյուսիսակողմյան որմնամույթին՝ որպես հանգուցյալի հոգին դեպի դրախտ ուղեկցող, հարավակողմյան որմնամույթին՝ որպես մարդկանց հոգիները կշռող հրեշտակ (նկ. 2):

Հյուսիսակողմյան որմնանկարում Միքայելը կանգնած է հանգուցյալի վրա և աջ ձեռքով բռնել է վերջինիս հոգին խորհրդանշող փոքրածավալ մարդկային կերպարի մազերից: Նրա վերնագգեստը շագանակագույն է, ներքին շերտավոր զգեստը, լուսապսակը, թներն ու զգեստը՝ մոխրագույն: Վնասված է որմնանկարի վերին հատվածը, որտեղ եղել է արձանագրություն:

Հարավակողմյան որմնանկարի վերին կեսը խիստ մաշված է, և միայն վեր տարածած թների ուրվագծերն ու ձեռքի կշռքի հազիվ նշմարվող լծակը և թելերն են հուշում պատկերվածի ով լինելու մասին: Միքայելի հազին մոխրագույն վերնագգեստ է, որի տակից մինչև գետին իջնում է ծալքավոր ներքին զգեստը: Պատկերի ետնախորքը նարնջագույն է, ստորին հատվածում՝ շախմատաձև դասավորված սև վանդակներ: Որմնանկարի վերին հատվածում նշմարվում է մի քանի տողով գրված արձանագրություն, որից ընդամենը որոշ տառեր են մնացել

(արձանագրության մաշվածության պատճառով տեղադրում ենք միայն գրչանկարը).



Վերծանությունը.

.... / .... / ... ԵՂ[ԻՅ]Ի ԹԻ[ԻՆ] ՌՄԽԲ (1793)



Նկ. 2. Կարձևանի Ս. Աստվածածին եկեղեցու ավագ խորանի հյուսիսակողմյան (ձախից) և հարավակողմյան (աջից) որմնամույթերի որմնանկարները, 1793 թ. (լուս.՝ 2017 թ.):

*Միքայել հրեշտակապետի այս պատկերատիպերը, ինչպես կտեսնենք հաջորդիվ, կենտրոնական տեղ են զբաղեցնում Աստապատցու որմնանկարներում: Ուշագրավ է հատկապես Միքայելի՝ հանգուցյալի հոգին հանող տարբերակը, որը խիստ հազվադեպ է պատահում հայ արվեստում, ուստի հարկ է փոքր ինչ հանգամանալից անդրադառնալ այդ պատկերատիպերին:*

Միջնադարյան արվեստում Միքայել հրեշտակապետը պատկերվում է հիմնականում երկու տարբերակով՝ որպես չար ուժերի դեմ պայքարող և հաղթող ռազմիկ (հիմքը՝ Յտ. 12:7–9)՝ զինված սրով ու (կամ) նիզակով, և որպես կշեռքով հանգուցյալների հոգիները կշռող ու նրանց վաստակը որոշող հրեշտակ<sup>3</sup>: Երկրորդ պատկերատիպը, որ կոչվում է «Պսիխոստագիս» (հուն. «փսիխոստագիա»՝ հոգիների կշռում), «Ահեղ դատաստան» տեսարանի հիմնական դրվագներից մեկն է, սակայն պատկերվում է նաև որպես առանձին տեսարան: Կարելի է ասել, որ «Պսիխոստագիսից» էլ արդեն ետբյուզանդական շրջանում ծագել և XVII–XVIII դդ. տարածում է գտել Միքայելի՝ հանգուցյալի հոգին հանող տարբերակը: Այս դեպքում տեսարանի ստորին հատվածում պատկերվում էր հոգին տանջվելով ավանդող մեղսավորը, իսկ նրա վրա կանգնած՝ Միքայել հրեշտակապետը, ով, որպես կանոն, աջ ձեռքում սուր ուներ, ձախ ձեռքում՝ մեղսավորի հոգին խորհրդանշող մարդկային փոքրիկ ֆիգուր: Վերջինս երբեմն պատկերվում է ետևից ծխացող հետք թողնելով, ինչով, թերևս, շեշտվում է հանգուցյալի մեղսավոր լինելու հանգամանքը: Երբեմն հանգուցյալի կողքին պատկերվում են սատանան, չարքեր և այլն, կարող է պատկերվել նաև ժապավեն՝ վրան գրված՝ «Մարդի կ, տեսե՛ք պարզված սուրբ, իսկ ովքեր որ պիղծ են ու ծույլ՝ հոգեվարքի ձևը» կամ համանման այլ խոսքեր:

Դժվար է ասել՝ ինչ օրինակներից է օգտվել Աստապատցին այս պատկերները ստեղծելիս: Նշենք միայն, որ նոր շրջանի հայ արվեստում հայտնի վաղագույն օրինակը Քյոթահիայում 1719 թ. պատրաստված հախճապակյա ափսեի երեսի պատկերն է (գտնվում է Լոնդոնի Վիկտորիա և Ալբերտ թանգարանում)<sup>4</sup>, վերջին օրինակը՝ Կամարիս գյուղի (Կոտայքի մարզ) Ս. Հովհաննես եկեղեցու մուտքի բարավորի բարձրաքանդակը (XIX դ. երկրորդ կես):

Ս. Աստվածածին եկեղեցում որմնանկարի մի հատված է պահպանվել նաև հյուսիսարևելյան մույթի հարավային երեսին, որը ներկայացնում է նույնպիսի նախշազարդեր, ինչպիսիք տեսնում ենք ավագ խորանի վերին գոտում: Մույթի նույն երեսին՝ նախշազարդերից քիչ ներքև, արձանագրության դատարկ տողեր են, որոնք առկա են նաև հարավարևելյան մույթի հյուսիսային երեսին:

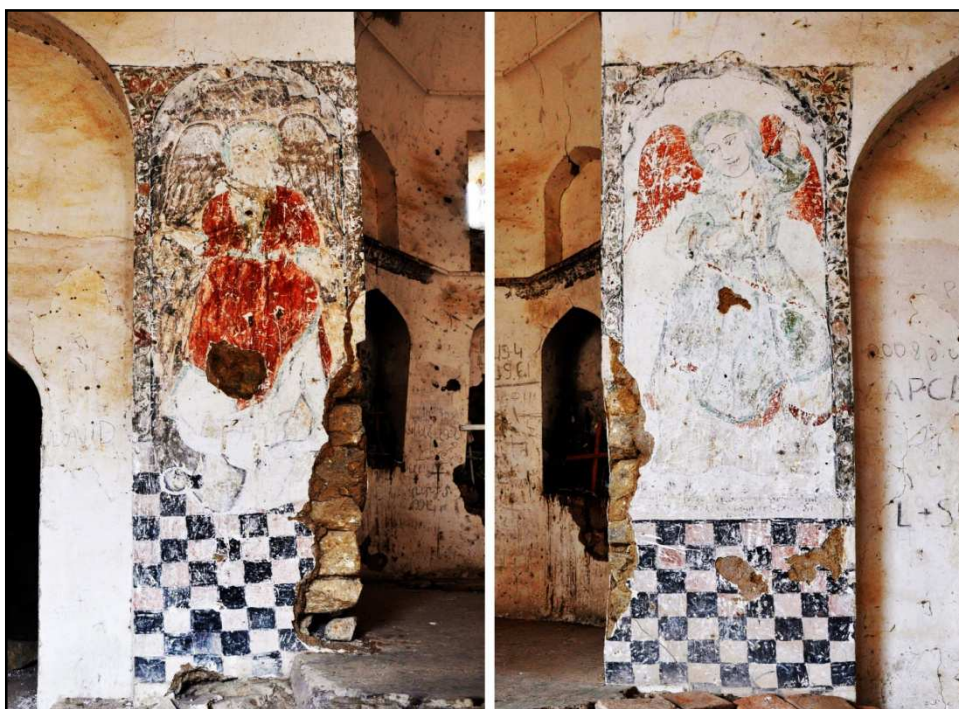
Մեղրիի Անապաստանաց վանքի (Մեղրիի վանք) Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու (XVII դ.)<sup>5</sup> ներսը որմնանկարվել է ամենաքիչը երկու անգամ՝ 1745 և

<sup>3</sup> J. Hall. Dictionary of Subjects and Symbols in Art. New York, 1974, p. 208.

<sup>4</sup> Ա. Այվազյան. Քյոթահիահայ հախճապակեգործության մի կարևոր հավաքածու, Երևան, 2014, նկ. 107:

<sup>5</sup> Վանքի ճարտարապետության մասին տե՛ս Ս. Հասրաթյան. Մյունիքի XVII–XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Երևան, 1973, էջ 83–86, նույնի՝ Մեղրու

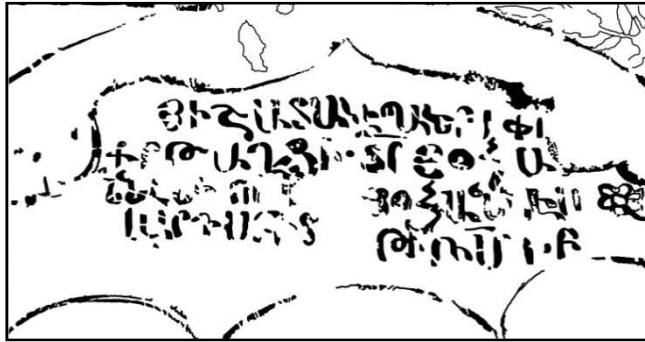
1793 թվականներին: Թե ինչ ծավալով է եկեղեցին որմնանկարվել, փաստացի տեղեկություններ չունենք. ներկայում 1745 թ. շերտից պահպանվել են անհայտ սրբի պատկերն ու ծաղկատերևային զարդամոտիվներն ավագ խորանում, երկու սուրբ ձիավորների պատկերները հարավարևելյան մույթի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան մույթի հարավային երեսներին, իսկ 1793 թ. շերտից՝ խորանի հարավակողմյան ու հյուսիսակողմյան որմնամույթերի արևմտյան երեսների Միքայել հրեշտակապետի երկու որմնանկարները (նկ. 3), որոնք, անկասկած, կարող ենք համարել Աստվածատուր քահանայի ձեռքի գործ:



Նկ. 3. Մեղրիի Անապատանաց վանքի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու ավագ խորանի հյուսիսակողմյան (ձախից) և հարավակողմյան (աջից) որմնամույթերի որմնանկարները, 1793 թ. (լուս.՝ 2016 թ.):

Հյուսիսակողմյան որմնանկարում, ինչպես և Կարճևանի եկեղեցու դեպքում, Միքայելը ներկայացված է որպես մարդկանց հոգիները դրախտ ուղեկցող հրեշտակ՝ կանգնած հանգուցյալի վրա, ձեռքին՝ վերջինիս հոգին խորհրդանշող փոքրիկ մարդկային ֆիգուր: Միքայելի զգեստն այստեղ կարմրավուն է, թևերը՝ մոխրագույն: Վերին հատվածում պահպանվել է մաշված արձանագրությունը (մաշվածության պատճառով տեղադրում ենք միայն գրչանկարը)։

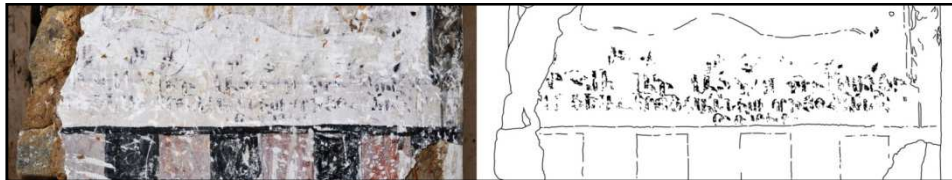
Չրջանի հուշարձանները, Երևան, 1987, էջ 9-11, Վ. Հարությունյան. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 396:



*Վերծանությունը.*

ՅԻՇԱՏԱԿԷ ՊԱ[Տ]ԿԵՐՄ ՓՈ / ՔՐ ԹԱՂՅԻ . Տ[Է]Ր ՅՕՉԱ / ՆՆԷՍԻ ՈՐԴ[Ի] ՅՕՉԱՆՆԷՍ / ՎԱՐԴԱՊԷՏ ԹԻ[ԻՆ] ՌՄԽԲ (1793)

*Հարավակողմյան որմնանկարում Միքայելը պատկերված է որպես մարդկանց հոգիները կշռող հրեշտակ: Նրա թևերը կարմիր են, լուսապսակն ու զգեստը՝ մոխրականաչավուն՝ ի հակադրություն հյուսիսակողմյան պատկերի: Որմնանկարի ետնախորքը սպիտակ է, ստորին հատվածում՝ շախմատաձև սև ու կարմրավուն վանդակներով: Ստորին հատվածում (հրեշտակի պատկերի ու վանդակավոր հատվածի միջև) պահպանվել է դժվար ընթեռնելի արձանագրություն.*



*Վերծանությունը.*

.... / [Յ]ԻՇԱ[Տ]ԱԿԷ (Պ[ԱՏԿԵՐՄ ՓՈՔ[Ր] ԹԱՂՅԻ / [ՀԱՆ]ԳՈՒՑԵԱԼ Տ[Է]Ր ՅՕՉԱՆՆԷՍԻ ՈՐԴԻ ՅՈՉԱՆՆԷՍ[ԻՆ] / Թ[ԻՆ] ՌՄԽԲ (1793)

*Նշված երկու որմնանկարներում էլ որպես շրջանակ ծառայում է մոխրաերկնագույն զանգակի (՝), կարմրավուն վարդի, կարմրավուն կակաչի ու տերևների հաջորդական մոտիվներից կազմված եզրագոտին, որը վերին հատվածում պսակվում է ոճավորված կամարով (նկ. 4): Կարձնանում կիրառված ծաղկային պարզ հաջորդականությամբ զարդամոտիվների հետ սրանք Աստապատցու զարդարվեստի հիմնական մոտիվներն են:*

Մեղրիի Փոքր թաղի Ս. Հովհաննես Մկրտչի եկեղեցում (XVII դ.)<sup>6</sup> առկա են ամենաքիչը երեք շրջանի որմնանկարներ՝ 1700, 1793 և 1866 թթ.: Ի դեմս Աստվածատուր քահանայի գործերի՝ այստեղ կարող ենք նշել չորս որմնանկարներ՝ Պետրոս և Պողոս առաքյալների պատկերներն ավագ խորանի հյուսիսակողմյան ու հարավակողմյան որմնամույթերի արևմտյան երեսներին, Հովհաննես Մկրտչի պատկերն ավագ խորանի հյուսիսային և Ս. Ստեփանոս նախավկայի պատկերն ավագ խորանի հարավային կողմերում: Նշվածներից Պետրոս առաքյալի, Հովհաննես Մկրտչի և Ս. Ստեփանոսի որմնանկարների արձանագրություններում կարդում ենք 1793 թվականը, ձեռագիրն էլ նույնական է նախորդ երկու եկեղեցիների՝ Աստապատցու որմնանկարների արձանագրությունների ձեռագրին:



Նկ. 4. Ծաղկատերևային եզրագոտիների նմուշներ Կարճևանի Ս. Աստվածածին եկեղեցու (ձախից) և Անապաստանաց վանքի (աջից) որմնանկարներից, 1793 թ. (լուս.՝ 2017 թ.):

Պետրոսի ու Պողոսի որմնանկարներում որպես շրջանակ է ծառայում զանգակի, վարդի և կակաչի նույն եզրագոտին, ինչ Անապաստանաց վանքում է, Ս. Հովհաննես Մկրտչի ու Ս. Ստեփանոսի որմնանկարներում՝ ծաղկային պարզ հաջորդականությամբ նույն եզրագոտին, ինչ Կարճևանի եկեղեցում է: Մարդկային կերպարների դեպքում, սակայն, դիմանկարների ոճը որոշակիորեն տարբերվում է նկարչի նախորդ գործերից: Հատկանշական է, որ եկեղեցու որմնանկարների՝ 2018 թ. վերականգնման աշխատանքների ժամանակ ավագ խորանի Հովհաննես Մկրտչի պատկերի դեմքի հատվածում արված փորձնական բացվածքի արդյունքում ստորին շերտ ի հայտ եկավ՝ ուրվագծերով վերին (Աստապատցու) շերտին համապատասխան: Կարելի է ենթադրել, որ հին շերտի որմնանկարների մաշված լինելու պատճառով Աստապատցին պարզապես վերանկարել է դրանք՝ դնելով իր արձանագրությունը:

Պետրոս առաքյալը պատկերված է որպես կարճ, սպիտակ մորուքով ծերունի, հագին՝ շագանակագույն թիկնոց և մոխրագույն քիտոն: Աջ ձեռքը պահել է դեպի վեր, իսկ ձախով ինչ որ իր է բռնել (հավանաբար՝ գալարակ): Գլխից աջ ու ձախ նրա անվան տառերն են՝ «ՊԵՏՐՈՍ», իսկ նույն բարձրությամբ աջ կողմում՝

<sup>6</sup> Եկեղեցու ճարտարապետության մասին տե՛ս Ս. Հ ա ս ր ա թ յ ա ն. Մեղրու շրջանի հուշարձանները, էջ 14:



մատնության խորհրդանիշ աքաղաղը: Պատկերի վերին հատվածում պահպանվել է նաև սևաներկ արձանագրությունը.



Վերծանությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿԷ ՊԱՏԿԵՐՄ ՓՈՔԸ ԹԱՂՅԻ . ԴԱՎԻԹԻ - /  
ՈՐԴԻ . ՅԱՐՈՒԹ[ԻԻՆ]ԻՆ .: ԹԻ[ԻՆ] ՌՄԽԲ (1793) ԻՆՖՖՖ

Պողոս առաքյալը պատկերված է սև մազերով և մորուքով՝ ձեռքին երկարավուն, կորացած ծայրով գավազան: Ի տարբերություն Պետրոսի՝ նրա հագին մոխրագույն թիկնոց և շագանակագույն քիտոն է: Ի դեմս արձանագրության՝ այս որմնանկարում առկա են միայն առաքյալի գլխի հատվածում պահպանված մի քանի սևաներկ տառեր՝ “ՊՕՂՈՍ”՝ արված նախորդ արձանագրությունների ձեռագրով: Աստապատցու մասին հուշում են նաև որմնանկարի կարմրավուն և մոխրագույն երանգներն ու եզրագոտին (Պետրոս առաքյալի որմնանկարի նույն եզրագոտին է), այնպես, որ նկարչի ով լինելը որևէ կասկած չի հարուցում:



Նկ. 5. Մեղրիի Փոքր թաղի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու Պողոս և Պետրոս առաքյալների, Հովհաննես Մկրտչի և Ս. Ստեփանոս նախավկայի որմնանկարները, 1793 թ. (լուս.՝ 2017 թ.):

Ավագ խորանում Ս. Հովհաննես Մկրտիչը պատկերված է կանգնած դիրքով՝ աջ ձեռքում բռնած երկարավուն գավազանաձև խաչ, ձախ ձեռքում՝ դժվար

նշմարվող կլորավուն մի իր (հավանաբար՝ թաս)՝ Վերին հատվածում մաշված սևաներկ արձանագրությունն է.



Վերծանությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿԷ ՊԱՏԿԵՐՄ ՓՈՔԲ ԹԱՂՅԻ ... / ... ԱԿԻՆ և ԻԻԲ ԿՈՂԱԿԻՑ ... / ԹԻ[ԻՆ] ՌՄԽԲ (1793) ԻՆ

Հանդիպակաց կողմում պատկերված է Ս. Ստեփանոս նախավկյան՝ անմորուս, երկար մազերով երիտասարդի տեսքով, հագին՝ ծաղկապատ սարկավազական զգեստ, ձախ ձեռքին՝ բուրվառ: Վերին հատվածում պահպանվել է սևաներկ արձանագրությունը.



Վերծանությունը.

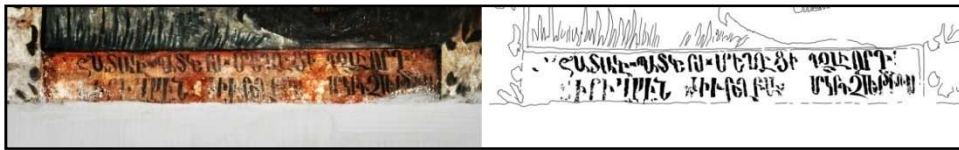
ՅԻՇԱՏԱԿԷ ՊԱՏԿԵՐՄ ՓՈՔԲ ԹԱՂՅԻ. ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՎԱԴԻՆ / և ԿՈՂԱԿԻՑ ՍԻՐԻՆ : ԹԻ[ԻՆ] ՌՄԽԲ (1793) ԻՆ .:

Մեղրիի Մեծ թաղի Ս. Աստվածածին եկեղեցում (XVII դ.)<sup>8</sup> ևս առկա են ամենաքիչը երեք շրջանի որմնանկարներ, այս դեպքում՝ 1745, 1790-ական և 1844-

<sup>7</sup> Թասը Հովհաննես Մկրտչի ընդունված պատկերագրության հիմնական ատրիբուտներից է, որը որպես կանոն պատկերվում է նրա ձախ ձեռքում: Վրան կարող են պատկերվել Հովհաննեսի կտրված գլուխը (ի նշան նրա մահապատժի), մանուկ Հիսուսը կամ գառնուկը:

<sup>8</sup> Եկեղեցու ճարտարապետության մասին՝ տե՛ս Մ. Հ ա ս ր ա թ յ ա ն. Մյունիքի XVII-XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, էջ 85-89, ն ու յ ն ի՝ Մեղրու շրջանի հուշարձանները, էջ 10-13, Վ. Հ ա ր ու թ յ ու ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 396:

*1848 թվականների: 1790-ական թվականով ենթ թվագրել, Աստվածատուր քահանային ենթ վերագրել ավագ խորանի հարավային կողմում նկարված Միքայել հրեշտակապետի պատկերը՝ շատ նման Միքայելի՝ կշեռքը ձեռքին նախորդ տարբերակներին, ինչպես նաև հյուսիսարևելյան մույթի հարավային երեսի Ս. Գևորգի որմնանկարը, որը, կարելի է ասել, Կարճևանի եկեղեցու համապատասխան որմնանկարի կրկնօրինակն է (նկ. 6): Վերջին դեպքում միակ տարբերությունը Կարճևանի եկեղեցու որմնանկարից կարելի է համարել այն, որ եթե այնտեղ Ս. Գևորգը խոցում էր չորեքթաթ դիրքով կանգնած հրեշին, ապա այստեղ այդ հրեշը ընկած է մեջքի վրա՝ թաթերը վեր թափահարելով: Նկատելի է նաև, որ պատկերը վերանկարված է. ավելացվել են աջ կողմի կարմրագգեստ փոքրիկ մարդկային ֆիգուրը (փրկված արքայադուստրն է), վերին աջ անկյունում ամպերի միջից երևացող Աստծո Աջը, ետնախորքն էլ ներկվել է մոխրականաչավուն գույնով, ինչպես եկեղեցու՝ 1844–1848 թթ. որմնանկարների զգալի մասում: Ստորին հատվածում արձանագրություն է պահպանվել, որի թվականի հատվածը, ցավոք, ներկայում անընթեռնելի է.*



### Վերծանությունը.

[ՅԻ]ՇԱՏԱԿԷ . ՊԱՏԿԵՐՄ գ ՍԵՂԸՅԻ ՂԶԼԻ ՈՐԴ[Ի] /  
 ...ԻՐԻ...ԻՆ [Վ] ԻԻՐ ԵՂԲԱ[ՅՐ] ՄԿՐԴՉԻՆ ԹԻ[ԻՆ] ՌՄ...



Նկ. 6. Մեղրիի Մեծ թաղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու Միքայել հրեշտակապետի, Ս. Գևորգի և Ս. Մինասի որմնանկարները, 1790-ական թթ. (լուս.՝ 2017 թ.):

Արձանագրությունն ակնհայտորեն գրված է Աստապատոցու կողմից: Դա են փաստում թե՛ ձեռագրի նույնությունը, թե՛ արձանագրության «ԹԻԻԼՆ» ՌՄ հատվածը. եկեղեցու որմնանկարների հին՝ 1745 թ. շերտի դեպքում թվականը պետք է սկսվեր ՌՃ-ով, իսկ 1844–1848 թթ. որմնանկարներում նշվում է կամ «ԹՎ», կամ «ԹՎՆ»:

Հարկ է հիշատակել ևս մեկ որմնանկար՝ եկեղեցու հարավարևելյան մույթի հյուսիսային երեսի Ս. Մինասի պատկերը, որը բավական նման է Ս. Գևորգի պատկերին: Ս. Մինասը պատկերված է ծառու եղող ձին հեծած, ձեռքին՝ ծածանվող կարմիր դրոշ: Վերին հատվածում սևաներկ տառերով «Ս[ՈՒՐ]Բ ՄԻՆԱՍ» գրությունն է: Ձին գույնից բացի մնացյալ բոլոր մանրամասներով խիստ նման է Ս. Գևորգի ձիուն: Միմյանց բավական նման են նաև Ս. Գևորգի ու Ս. Մինասի գրահները: Ինչպես Ս. Գևորգի պատկերի դեպքում, այստեղ ևս նկատելի են հետագա միջամտությունների հետքերը, մասնավորապես վերին ձախ անկյունում պատկերված Աստծո Աջը, մոխրականաչավուն ետնախորքը և այլն: Ավելին, այս դեպքում ստորին հատվածում տեսնում ենք արդեն վերանկարողի՝ 1846 թ. սևաներկ արձանագրությունը (ՅԻՇ[Ա]Տ[Ա]ԿԷ ՊԱՏԿԵ[Ր]Ս ՂԶԻԼԱՅ ՀԱ / ՄԲԱՐՁՈՒՄԻ ՈՐԴ[Ի] ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԻՆ ԹՎ[ԻՆ] ՌՄՂԵ), ինչը, սակայն, չի նշանակում, որ որմնանկարը 1846 թ. գործ է<sup>9</sup>: Ամենայն հավանականությամբ, կարող ենք ասել, որ սա ևս Աստվածատուր քահանայի գործերից է՝ «յուրացված» 1840-ական թվականների որմնանկարների հեղինակի կողմից:

Ահա այսպիսի պատկեր է ներկայացնում Աստվածատուր Աստապատոցու ժառանգության՝ մեզ հայտնի բաժինը: Նրա գործերի ամբողջական պատկերը, անկասկած, վերը նշվածից բավական մեծ է եղել. նկարչի աշխատանքներից պետք է փնտրել առաջին հերթին իր հայրենի Աստապատ քաղաքում (Նախճավան գավառ) և շրջակայքում: Աստապատում, օրինակ, որմնանկարված են եղել Ս. Ստեփանոս (Կարմիր վանք) և Ս. Վարդան եկեղեցիները, որոնք այժմ ոչնչացված են: Ս. Վարդան եկեղեցու որմնանկարները պատկերող լուսանկարներ, ցավոք, չեն պահպանվել<sup>10</sup>: Ս. Ստեփանոս եկեղեցուց որոշ լուսանկարներ պահ-

<sup>9</sup> Նոր շրջանի հայկական որմնանկարներում հանդիպում ենք դեպքերի, երբ նկարիչը, վերանկարելով որևէ որմնանկար, ավելացրել է իր արձանագրությունը: Նմանօրինակ դեպքերից էին նաև, ինչպես տեսանք, Աստվածատուր քահանայի՝ Փոքր թաղի եկեղեցու որմնանկարները:

<sup>10</sup> Բովանդակային մասով հայտնի է միայն, որ չորս առաջաստներին պատկերված են եղել չորս ավետարանիչները (Ե. Լ ա լ ա յ է ա ն. Նախիջեւանի ոստիկանական շրջան կամ Նախճաւան.– «Ազգագրական հանդէս», գիրք XV, Թիֆլիս, 1907, էջ 147, Հ. Ո ս կ է ա ն. Վասպուրական–Վանի վանքերը, Բ մաս, Վիեննա, 1942, էջ 504–505, Ա. Այվազյան. Նախիջեւանի որմնանկարչական արվեստը, Երևան, 1998, էջ 50):

պանվել են, սակայն դրանցով հնարավոր չէ որևէ համեմատություն անել՝ հեղինակին պարզելու համար<sup>11</sup>: Ըստ Ա. Այվազյանի՝ եկեղեցում եղել են երկու շերտի որմնանկարներ՝ արված Հակոբ ու Հարություն Հովնաթանյանների կողմից XVIII դ. առաջին կեսին և Հակոբ Տեր-Աբրահամյանի կողմից՝ 1859–1860 թթ.: Լուսանկարներում նշմարվող որոշ ծաղկատերևային զարդագոտիներ նման են Մեղրիի Մեծ թաղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու որոշ որմնանկարների եզրագոտիներին, սակայն որևէ հիմք չկա ենթադրելու, որ դրանք կարող են Աստապատցու գործերը լինել: Նախիջևանի մյուս եկեղեցիների որմնանկարները պատկերող լուսանկարներից ևս դժվար է որոշակի համեմատականներ անցկացնել: Ուստի առայժմ կարելի է սահմանափակվել վերը նշվածով՝ հույս ունենալով, որ նորանոր նյութերը հնարավորություն կտան առավել ամբողջական ներկայացնել աստապատցի Աստվածատուր քահանայի թողած ժառանգության պատկերը:

Ավետիս Ավետիսյան – “Որմնանկարների վերականգնման գիտահետազոտական կենտրոն” ՄՊԸ-ի արվեստաբան: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XVII–XVIII դդ. հայ որմնանկարչություն և հարակից թեմաներ: 3 գիտական հոդվածի հեղինակ է: Avetisyan1918@gmail.com

#### REFERENCES

- A. Ayvazyan.** Naxijevani vo'rmnankarch'akan arvestə, Ye'rev'an, 1998 (in Armenian).  
**A. Ayvazyan.** Qyot'ahiahay haxc"apakegorc'ut'yan mi karev'or havaqac'o, Ye'rev'an, 2014 (in Armenian).  
**A. Ter-Markarov.** Monastyr' "Karmir-vank".– Sbornik materialov dlja opisaniya mestnostej i plemen Kavkaza, vyp. 27, Tiflis, 1900 (in Russian).  
**H. Vo'skean.** Vaspurakan-Vani vanqerə, B mas, Vienna, 1942 (in Armenian).  
**J. Hall.** Dictionary of Subjects and Symbols in Art. New York, 1974.  
**M. Hasrat'yan.** Syuniqi XVII–XVIII dareri c"artarapetakan hamalirnerə, Ye'rev'an, 1973 (in Armenian).  
**M. Hasrat'yan.** Megh'ru sh'rjani hush'ardz'anerə, Ye'rev'an, 1987 (in Armenian).  
**M. P'ap'azeanc.** Hnut'yunq vanoreic. ch'orrord girq. Gogh't'an gavar', Vagh'arsh'apat, 1891 (in Armenian).  
**V. Harut'yunyan.** Haykakan c"artarapetut'yan patmut'yun, Ye'rev'an, 1992 (in Armenian).

<sup>11</sup> Եկեղեցու գմբեթին պատկերված են եղել ութ սրբերի, առաջաստներին՝ չորս ավետարանիչների պատկերները: Խորանում, մույթերին և երկայնական որմերին եղել են նաև այլ սրբապատկերներ ու սյուժետային տեսարաններ (Մ. Փ ա փ ա զ ե ա ն ց. Հնութիւնք վանօրէից. չորրորդ գիրք. Գողթան գաւառ, Վաղարշապատ, 1891, էջ 5, Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 152–153, А. Т е р - М а р к а р о в. Монастырь “Кармир-ванк”.– Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 27. Тифлис, 1900, с. 57; Ա. Ա յ Վ ա զ յ ա ն. Նախիջևանի որմնանկարչական արվեստը, էջ 42, 48):



---

ASTVATSATUR ASTAPATSI - A NEW NAME IN 18TH CENTURY  
ARMENIAN MURAL PAINTING

AVETIS AVETISYAN

Summary

*Key words: Armenian mural painting, Astvatsatur Astapatsi, Meghri, Karchevan.*

The name of the artist and clergyman Astvatsatur Astapatsi (of Astapat) is unknown in the history of Armenian mural painting. His murals can be found in four churches in Syunik province. One of the murals in the Church of Holy Mother in the village of Karchevan has the artist's name on it, and several murals in other churches (St. John the Baptist Church in Anapastanats Monastery, St. John the Baptist Church in the Small quarter and Holy Mother of God Church in the Big quarter of Meghri) can confidently be attributed to him. Most of these murals are dated 1793.

In Karchevan church, there are two images of Archangel Michael preserved on either side of the main altar, and images of St. George and St. Sarkis and some floral ornaments on the altar itself. In Anapastanats monastery only two of Astapatsi's works have survived – two images of Archangel Michael, also on the sides of the main altar. In St. John the Baptist church in the Small quarter of Meghri, Astapatsi painted four murals – the images of apostles Peter and Paul on the sides of the main altar and St. John the Baptist and Stephen the First Martyr on the altar itself. Finally, Holy Mother of God Church in the Big quarter of Meghri has an image of Archangel Michael on the main altar, St. George on the north-east pillar and St. Minas (Menas) on the south-east pillar. The last two murals were repainted later, in the 1840s.

So far, only the above mentioned murals can be considered a legacy of Astapatsi, but in the future it cannot be excluded the possible discovery of other murals or materials which will enable presenting the activity of the artist in a broader aspect.

*Avetis Avetisyan – PhD student at the Department of the Applied Art at the NAS RA Institute of Art, art historian at the “Research Center for Restoration of Mural Paintings” Ltd. Scientific interests: the XVII–XVIII cc. Armenian mural painting and related topics. Author of 3 scientific articles. Avetisyan1918@gmail.com.*